

До 100-ЛІТТЯ від дня народження праведника миру прот. О. О. ГЛАГОЛЄВА

2 червня 1901 року в Києві у сім'ї викладача, (а згодом ректора) Київської духовної академії Олександра Глаголева народився первісток – Олексій. Теперішня адреса будинку на Подолі, де народився майбутній Праведник Миру Олексій Глаголев (†22.1.1972) – вулиця Волоська 8/5, Києво-Могилянська академія.

Упам'ять людства та історію людяності ХХ ст. це ім'я – Righteous Rev. Alexej Glagolev – вписане восени 1941 р. у зв'язку з трагедією Бабиного Яру. Одним із найважливіших документальних свідчень із пекла, на яке за декілька днів перетворився квітучий Київ, став глаголівський рукопис “За друзи своя”.

Тоталітарні системи ХХ століття – і комуністична, і нацистська – намагалися знищити з лиця землі таких стійких праведників як прот. Олексій Глаголев, а слідом за тим – ім'я та пам'ять про них.

Вчитасмося в те, що він написав, зазирнемо в безодню поміж рядків... Тут відкривається шлях людини – крізь скорботно відоме, але це, по суті, незнане ХХ століття – до людей, до Бога, до світу. Шанс і виклик нашому звичному сприйняттю історії: невже ж “це століття” – століття праведника?

Коли руйнуються світи і, здається, ніщо й ніщо не в змозі встояти від падіння, тут-то й оголюється сувора правда не забутого в Україні прислів'я: “Не стоїть місто без праведника”. Без галасу, в глибині самотніх дум цей живий образ свідчить тихо, як совість, чим і ким стоїть наш світ та стіни Києво-Могилянської Академії.

К. Сігов

Прот. Олексій ГЛАГОЛЄВ

ЗА ДРУГИ СВОЯ*

28 вересня 1941 року на всіх перехрестях Києва з'явився наказ про те, що “... всі жиди міста Києва повинні з'явитися 29 вересня, о 3 годині ранку, на Дегтярівську вулицю коло жидівського кладовища.”

* Переклад з рос. Михайлини Коцюбинської.

Текст повністю входить до книги “Неопалимая купина” (К.: Дух і Літера, 2001). Підготовка публікації Павла Проценка.

Пропонувалося взяти з собою цінні речі і теплий одяг. Було оголошено, що не тільки ті євреї, які не підкорилися цьому наказові, а й усі особи, що насмілилися переховувати їх, будуть розстріляні. Жах охопив серця людей – не тільки тих, кого безпосередньо стосувався цей наказ, а й усіх, в кому збереглося хоч якась людське почуття.

Ніхто не знав, що саме чекає на євреїв, але ясно було: нічого доброго чекати не доводиться. Вже саме призначення єврейського кладовища місцем збору і повне умовчання щодо того, чи брати з собою який-небудь запас їжі, не віщували нічого доброго. Приречені то впадали у повний відчай, то як потопаючі хапалися за соломинку, сподіваючись, що до єврейського кладовища буде подано ешелони, на яких їх повезуть куди-небудь з міста.

Вигнання, тяжка праця, навіть концтабір – все це не видавалося таким страшним, як насильницька смерть, адже “*dum spiro, spero*” (поки дихаю, сподіваюся). Поки людина дихає, в ній жевріє надія на визволення з цієї неволі, на врятування і свого життя, і життя своїх дітей і близьких.

Але іти на розстріл самим, та ще своїми руками нести або вести туди ж власних дітей і бачити перед смертю, як їх відірвуть від матері і убиватимуть на твоїх очах, – ця думка була настільки жахлива, що кожен якнайдалі гнав її від себе. Ось чому всім хотілося вірити, що на євреїв чекає тільки вислання з міста, більше нічого. Але вірилося погано, і ця доба зловісної невідомості була така нестерпно важка й страшна, що у всіх кінцях міста лунав дикий передсмертний зойк людей, приречених на загибель.

Після жахливої ночі настав ще похмуріший ранок.

У напрямі єврейського кладовища, покірні німецькому наказові, посунули безперервним потоком десятки тисяч євреїв. Тут були й квітучі, здорові юнаки і дівчата, і хворі, перелякані жінки, і діти різного віку, навіть немовлята.

Багато з них були розкішно вбрані і везли на ломовиках цілі гори дорогих речей, інші, бідніші, самі везли свої речі у візочках і дитячих колясках, треті тягли всі свої пожитки, навантаживши не тільки себе, а й своїх маленьких дітей, четверті вели або несли своїх хворих і калік.

Їх обганяли легковики, на яких вершили свою останню земну подорож найвідоміші київські професори, лікарі й адвокати-євреї.

І всі ці люди стікалися з різних кінців міста малими струмочками в один величезний, нескінченний потік, спрямований до єврейського кладовища.

Приголомшливе було видовище !

Що робити? Як відвернути зло, що готується? Ці питання

нуртували у змученій голові. І раптом до мене через спільних знайомих звернулася одна нещасна жінка, благаючи врятувати її і дитину. Це була Ізабелла Наумівна, уроджена Міркина, дочка дуже відомого в Києві зубного лікаря.

Якщо я поклопочуся за неї перед міським головою, – гадала вона – і засвідчу, що вона одружена з росіянином, то їй дадуть право не підкорятися німецькому наказові від 28 вересня. Я відразу ж написав листа, і моя жінка побігла з ним до міської управи. Всі мисподівалися, що міський голова зважить на моє прохання, повіривши свідченню сина поважаного ним професора протоієрея Глаголева, в чий парафії він народився і прожив усе своє життя. Але з цього нічого не вийшло. Професор Оглоблин, який був тоді міським головою, вийшов у приймально блідий і розгублений і сказав, що, на жаль, він нічого не може зробити. Німецька влада попередила його, що єврейське питання – особиста справа німців і він не має права в неї втручатися. Потрапити ж до когось із представників німецької влади було неможливо, бо в цей день всі двері було наглухо зачинено.

Втративши останню надію дістати право на легальне існування, Ізабелла Наумівна кинулася доганяти свою родину, щоб поділити з нею спільну долю, але ні батька, ні сестри, ні матері в умовленому місці біля кладовища не виявилось, та й не тільки їх, – всі вони вже переступили за ту грань, з-за якої вже нікому немає вороття, бо, як ми згодом дізналися, в цей день і в наступні дні у Бабиному Ярі за єврейським кладовищем було по-звірячому розстріляно понад 70 тисяч євреїв.

Нещасних ставили над урвищем, розстрілювали з кулеметів і засипали землею не тільки вбитих, а й живих, навіть не смертельно поранених.

За іншими відомостями, дорослих убивали струмом, а дітей просто жбурляли в яму і закопували живцем.

Уже на початку першого дня багатьом євреям стало ясно, що ніяких ешелонів нема і що їх женуть просто на забій.

Страшні чутки швидко поширилися серед тих, хто зібрався біля єврейського кладовища, а звідси по всьому місту, і змусили всіх здригнутися від жаху. Кажуть, що багато хто в очікуванні своєї долі божеволіли і тут же, біля стін кладовища, починали танцювати або реготати шаленим сміхом. Дехто волів сам накласти на себе руки. Багато хто почали шукати порятунку в Церкві, благаючи священників негайно похрестити їх разом з дітьми і цим врятувати від смерті, на яку їх прирікали як євреїв. І дехто справді вихрещувався, але це їх не рятувало, бо німці вважали, що вони, хай і хрещені, лишакються все одно євреями і не заслуговують кращої долі.

Був уже вечір, коли Ізабелла Наумівна вдруге підходила до єврейського кладовища. Раптом якась жінка гукнула їй: “Куди ви? Не йдіть туди, не йдіть, бо не вернетесь!”

Пізно ввечері, цілковито розбита, вона добралася до квартири, де мешкали мати й сестра чоловіка. Але що ж робити далі? В цьому домі і двірник і всі мешканці знали, що вона єврейка. Лишатися тут означало загинути і занепасти інших. І тоді родичі Ізабелли Наумівни знову звернулися до нас, благаючи врятувати її. Ми з дружиною всю ніч не спали, терзаючись і безрезультатно шукаючи способу її врятувати. Які ж ми християни, якщо відштовхнемо нещасну, яка з надією простягає до нас руки і благає про допомогу?

І раптом моєї дружині спала на думку відчайдушна ідея: віддати Ізабеллі Наумівні свій паспорт і метричне свідоцтво про хрещення і з цими російськими документами відіслати її в село до знайомих селян.

Це було, звичайно, дуже небезпечно і важко здійснити. Зрозуміло, яка небезпека чигала на мою дружину, що лишалася без паспорта в такий тривожний час, коли німці в кожному киянині бачили втікача єврея. Крім того, на паспорт замість фотографії моєї дружини треба було наклеїти фотокартку Ізабелли Наумівни, зняту з її паспорта. Хіба це можливо? Але я твердо сподівався, що Бог допоможе нам у цій добрій справі. Так і сталося. На щастя, паспорт моєї дружини під час пожежі, що трапилася в нас, було залито водою і печатка на ньому зробилася цілковито нечіткою і розпливчастою. Це й дало змогу, підмочивши фотографію Ізабелли Наумівни, наклеїти її на місце колишньої.

Рано вранці дружина побігла розшукувати Ізабеллу Наумівну, яку ми ніколи в житті не бачили. Вона знайшла її в комірчині під сходами, замасковану дровами, де та оплакувала загибель свого батька, улюбленої сестри і мачухи і щосекунди чекала такої ж долі для себе і своєї дочки. Можна собі уявити, як вона зраділа несподіваній появі моєї дружини з російськими документами. Увечері вона вирушила на Злодіївку, де й прожила в селян два місяці.

А тим часом дружина моя ледь не поплатилася життям за свій відчайдушний вчинок. Гестапівці, що ходили по квартирах з метою реквізиції, вимагали в неї паспорт і, коли такого не виявилось, заявили, що відведуть мою дружину в гестапо як підозрілу особу. Ледве-ледве вдалося вблагати їх дати дружині спокій, засвідчивши показами свідків її особу.

У той час, як справжня Тетяна Павлівна Глаголева зазнавала в Києві таких небезпек, новоявлена Тетяна Павлівна досить мирно жила собі за 50 км від Києва в селі Злодіївка на правому березі Дніпра.

Проте, на жаль, місяця через півтора після того, як вона оселилася тут, сільська влада почала поглядати на неї з певною підозрою і розпитували про неї в селян, що жили по сусідству. В цьому не було нічого дивного, адже міська жінка, що раптом оселилася в селянській хаті, та ще не влітку, коли в Злодіївці з'являється багато дачників, а глибоко восени, коли всі звідти роз'їжджаються, без сумніву виглядала досить дивно. Закінчилось тим, що Ізабеллу Науміню викликали в сільраду для встановлення її особи.

Сяк-так виплутавшись з цієї халепи, Ізабелла Науміня якнайшвидше втекла до Києва і пізно ввечері 29 листопада з'явилася раптом до нас, як сніг на голову. З цього моменту вона, а згодом її десятирічна дочка Ірочка оселилися в нас як родички і впродовж двох років залишалися з нами. Ми скрізь мандрували разом.

Ховати їх доводилося і в себе вдома, і на церковній дзвіниці. Це було дуже важко, адже Ізабеллу Науміню треба було ховати не тільки як єврейку, а й як жінку, що за віком підлягала відправленню в Німеччину або мобілізації на будівництво мостів та доріг, що було для неї рівноцінне загибелі, бо, по-перше, її розхитане здоров'я не витримало б тяжких робіт, а по-друге, там міг зустрітися хто-небудь з колишніх знайомих і виказати її, навіть всупереч своїй волі, одним необережним вигуком.

Крім Ізабелли Наумінни Міркіної та її дочки Ірочки нам вдалося врятувати ще кількох євреїв. Серед них Поліна Давидівна Шевелева та її мати Євгенія Якимівна Шевелева. Поліна Дмитрівна, молода жінка 28 років, була одружена з українцем Дмитром Лукичем Пасічним; жили вони у великому будинку під номером 63 по вулиці Саксаганського. Тут їх і знайшов фатальний наказ від 28 вересня. Відразу відчувши недобре, Дмитро Лукич вирішив, що його дружині й тещі нема чого поспішати на єврейське кладовище, і, зачинивши їх у помешканні, пішов на розвідку.

Він з'явився у призначений для євреїв час на Лук'янівку і в своїх розшуках зайшов так далеко, що був затриманий і ледь сам не загинув разом з євреями. Ледве вдалося йому звідти вирватися.

Йому стало зрозуміло, що відправити дружину і тещу на єврейське кладовище означало відправити їх на розстріл, і він вирішив будь-що сховати їх від німців. Це було дуже важко, адже в будинку знали, що вони єврейки.

Щохвилини до хати могли увірватися німці і забрати бідних жінок на розстріл. Такий жахливий кінець чекав на багатьох, хто в смертельному страху забився кудись у підвал; їх знаходили там і нещадно гнали на смерть до Бабиного Яру. Бідний Пасічний ламав собі голову, шукаючи хоч якогось виходу з цієї безнадійної ситуації.

На щастя, Пасічний зустрів дружину мого брата, співачку Марію Іванівну Єгоричеву, яка працювала раніше з його дружиною. Вона порадила йому звернутися по допомогу до мене, пояснивши, що я син покійного професора-гебраїста Олександра Глаголева, який впродовж своєї тридцятип'ятирічної священницької і професорської діяльності завжди виступав на захист гнаних і невинно засуджених людей, незалежно від їхньої національності і від того, якого вони віросповідання. Вона розповіла, як 1905 року під час єврейського погрому батько мій, незважаючи на свій м'який і навіть несміливий, на перший погляд, характер, не побоявся вийти на чолі хресного ходу назустріч розлюченому натовпу, переконуючи його припинити свій злий, нехристиянський чин; а 1913 року, коли його призначили експертом у справі Бейліса, виступив на захист євреїв від наклепів – звинувачень у ритуальних вбивствах.

Марія Іванівна висловила надію, що я буду вірний тим принципам, в яких виховував нас батько, і зроблю все можливе, щоб врятувати приречених жінок. Я перевіряв усі зацілілі в паперах мого батька обривки старих церковних записів і, на щастя, знайшов бланк давно вже відміненого і такого, що втратив чинність, цивільного акту – свідоцтва про хрещення. На цьому бланку і було зроблено метричну виписку про хрещення Пелагеї Данилівни Шевелевої, що народилася 1913 року від православних батьків. Гербову марку для цього свідоцтва дістав сам Пасічний, відклеївши її від старого документа, виданого свого часу якомусь зубному лікареві на посвідчення його права на відкриття зубного кабінету.

На біду, рік випуску цієї марки абсолютно не відповідав рокові, що значився на виданому Поліні Давидівні свідоцтві про хрещення. З цим вельми сумнівним документом Поліну Давидівну з матір'ю було таємно приведено в церковну садибу, вони оселилися у маленькому будиночку, за № 6 по Покровській вулиці, що перебував у віданні нашої церковної общини. Цей відлюдний будинок в глибині саду було побудовано 1909 року для мого батька, настоятеля Добро-Микільської церкви. Тут я прожив з восьми до двадцяти дев'яти років: ріс, учився, одружився. Тут народилися мої старші діти. І коли (після тринадцятилітньої відсутності) я знову переступив поріг цього будиночка, мені

захотілося, щоб він, в пам'ять про мого покійного батька, послужив якимось добрим справам. Ось тут і вдалося схвати від рук убивць Поліну Давидівну та її матір.

В усіх діях, спрямованих на порятунок Ізабелли Наумівни з дочкою і Поліни Давидівни з її матір'ю, допомагав мені мій друг Олександр Григорович Горбовський. Він, не бажаючи працювати в німців, залишив свою колишню роботу в Академії Наук і числився в мене керуючим церковними будинками, що забезпечувало йому ініціальне становище під час німецької окупації. Ця людина, ризикуючи головою, зробила багато доброго людям, поставленим німцями поза законом. Він знав, що я ховаю в церковних будинках євреїв, і не тільки не заперечував проти цього, а й вслякю сприяв. Він не подавав відомостей про осіб, що підлягають відправленню до Німеччини або на місцеві непосильні роботи. А таких пожильців на нашій садибі, крім Ізабелли Наумівни і Поліпи Давидівни, було ще близько десяти. Правда, їм не загрожувала смерть у Бабиному Ярі як євреям, але їх могли погнати до Німеччини.

Не раз бували надзвичайно гострі моменти, коли здавалося, що наш кербуд накладе головою, але він лишався вірним своїм принципам: що б там не було захистити від німців своїх підопічних.

Особливо важко було вберегти дітей і підлітків, які постійно забували про будь-яку обережність і у своїй легковажності, здавалося, робили все, щоб загинути.

– Рито! Та тебе ж схопили на роботі і відправили до Німеччини! Зрозумій нарешті, що ти зараз у Німеччині: Штутгарті або, принаймі, в Кенігсбергу. Так усі думають, і ніхто не повинен знати, що ти зіскочила в Боярці з потягу і ховаєшся в нас на дзвіниці. А ти, Іро? Адаже ж ти, за офіційними відомостями, лежиш тепер мало не при смерті. А ти про що думаєш, Юро? Пам'ятай, що тебе немає в Києві!

Так вигукував у тривозі кербуд, а Рита, Юра й Іра, вирвавшись зі свого вимушеного усамітнення і бездіяльності, зовсім впадали в дитинство і, зібравши цілу зграю до себе подібних, з гуркотом катали один одного на візку по старих чавунних плитах церковного дворища або грали у волейбол, зчиняючи при цьому страшний вереск. І все це на церковному дворищі, а навпроти, у школі, розмішався німецький шпиталь, перед яким незмінно стояв німецький патруль.

– Діти! Ви коли-небудь читали “Хатину дяді Тома” Бічер Стоу?

– Ні! – безтурботно відповідали тоненькі голоси.

– Дуже шкода! Тоді б ви зрозуміли, що перебуваєте у становищі Елізи та інших негрів, за якими женуться розлучені работорівці!

Тепер, коли все це в минулому, можна уявити, наскільки великою була небезпека і який справжнісінький подвиг чинив Олександр Григорович Горбовський, що числився кербудом при Покровській церкві.

А моїм завданням як настоятеля цієї церкви було рятувати ... самого кербуда, який, зважаючи на його стать і вік, постійно перебував під ударом і часом навіть жив незаявленим. Правда, за станом здоров'я Олександра Григоровича військова комісія завжди визнавала непридатним до служби у війську і він мав квиток невійськово-зобов'язаного, але німці з цим мало рахувалися; тому я намагався не відпускати його надовго від себе і дав йому це звання псаломщика. "Ich bin ein Priester, und das ist mein Psalmensinger", – ця заява не раз рятувала нас під час облав і перевірок документів.

Було ще чимало осіб, які шукали в мене захисту як у священника. Я так чи так намагався їх врятувати. Бувши тоді настоятелем маленького зимового храму при церкві Покрови Пресвятої Богородиці на Подолі, я хотів, щоб під покровом цього храму знайшло захист якомога більше знедолених, і вважав допомогу цим людям своїм християнським обов'язком. Ось чому в нашому маленькому і бідному храмі виявилось так багато півчих, псаломщиків, сторожів, прибиральниць, проскурниць і двірників – їх, мабуть, вистачило б на п'ять кафедральних соборів. На щастя, німці мало розумілися на цьому, інакше мені б це так не минулося, та й моєму «штатові» дісталось б, – адже довідки про те, що ці особи перебувають на службі, звільняли їх від різних примусових робіт.

Та розповідати про всі наші спроби врятувати тих або тих людей від німців – надто довго.

Згадаю ще тільки про родину Миколи Георгійовича Гермайзе.

Це була родина єврейського походження, але ще за царату батьки Миколи Георгійовича з усіма своїми дітьми прийняли православ'я і відтоді перестали вважати себе євреями. Дружина Гермайзе перед одруженням також охрестилася. Син їхній, Юрко, надзвичайно обдарований, жвавий сімнадцятирічний хлопець, студент медінституту, навіть, здається, не підозрював, що він з євреїв. Всі вони за паспортом були українцями, але якщо Юрка ще можна було як-так прийняти за українця, то батьки його мали настільки яскраво виражений семітичний тип, що серце стискалося від жаху за них – адже ясно, що перший зустрічний німець відразу ж запідозрить їх в тому, що вони євреї, і вони загинуть. Так і трапилось. Через кілька днів після масового знищення євреїв у Бабиному Ярі до нас прибіг

знайомий студент-медик і повідомив, що його товариша по інституту Юрка Гермайзе разом з його батьком затримано на пункті, де мали проходити реєстрацію всі чоловіки міста Києва. Нещасних звинуватили у тому, що вони євреї, і почали нещадно бити.

Потрібно було якомога скоріше дати знати Юрковій матері про те, що трапилося, і, захопивши метричне свідоцтво про хрещення Юрка і церковне шлюбне свідоцтво батьків, доставити їх на реєстраційний пункт і туди ж привести побільше людей, які б засвідчили, що Микола Григорович і Юрко не євреї. Дочка побігла в Нестерівський провулок, де жили Гермайзе, а ми з дружиною – в ту школу, де Микола Григорович багато років викладав математику, щоб покликати на допомогу як свідків його колег.

Ми бігли швидко, але події відбувалися ще швидше. Сусіди Гермайзе, які прибігли на допомогу з необхідними документами, бачили тільки, як батька з сином вивели з будинку і, посадивши в автомобіль, повезли в бік Бабиного Яру, причому Юрко був страшенно блідий і ледь тримався на ногах, а Микола Георгійович – настільки спотворений побиттям, що очі його були залиті кров'ю і цілковито вилізли з орбіт. Він шов, як сліпий спотикаючись і не пізнаючи ні людей, ні дороги. Коли ми із співробітниками Гермайзе вбігли до пункту, затриманих уже повезли, і наші спроби добитися їхнього повернення і звільнення було зустрінuto прокляттями і погрозами.

Ясно було – вони загинули, але треба було подумати про дружину Гермайзе, Людмилу Борисівну. Нещасна, переходячи від повного відчаю до слабкої надії на те, що чоловік і син, яких вона любила до самозабуття, живі, щохвилини чекала, що за нею прийдуть. Ми намагалися заспокоїти убиту горем жінку, підтримуючи в ній віру на повернення чоловіка і сина. Але те, що сталося, змінити вже не можна було, однак слід було запобігти новому нещастю, яке от-от могло трапитися з нею самою. Важко описати, що пережила вона в жахливій, нескінченно довгій жовтневій вечори і ночі у своїй спорожній квартирі, оплакуючи загибель сина і чоловіка і чекала з години на годину такого ж кінця і для себе. Ми намагалися якомога частіше провідувати Людмилу Борисівну, щоб хоч трохи прибадьорити її, відволікти від гнітючих думок і допомогти розібратися в родинних документах. На жаль, її паспорт і церковне шлюбне свідоцтво пропали разом із сином. Знайшлося тільки студентське посвідчення, видане їй свого часу Вищими жіночими курсами, в якому значилося, що вона перед шлюбом прийняла таїнство хрещення, при якому дістала нове ім'я – Людмила, та ще деякі другорядні документи.

Так минали для Людмили Борисівни сповнені муки дні і ночі. І раптом її сусіди принесли нам жахливу звістку, що її затримали як єврейку і забрали в гестапо.

Я відразу ж написав заяву, в якій доводив, що Гермайзе не євреї, і благав відпустити ні в чому не винну жінку. З цим листом моя дружина поспішила в гестапо, але там її прийняли так суворо, що в неї відразу ж пропала будь-яка надія на успіх. Дальші спроби звільнити Людмилу Борисівну також ні до чого не привели.

Як потім з'ясувалося, їй не давали їсти протягом п'яти днів, а на шостий, разом з іншими затриманими по місту євреями, що намагалися врятуватися, вивели у двір і збиралися везти до Бабиного Яру. Серед приречених були й діти, яких марно намагалися сховати в себе російські й українські родичі або сусіди. Коли євреїв почали вже вантажити до машини, щоб везти на розстріл, Людмила Борисівна раптом побачила слідчого, який її допитував і віднісся до неї краще від інших. І тут інстинкт життя, що прокинувся в ній, вивів її з того стану заціпеніння і збайдужіння до всього, навіть до насильницької смерті, в якій вона впала. Вона кинулася до слідчого і благала зглянутися на неї, тому що вона зовсім не єврейка, а українка, і сказала, що підтвердити це може дружина священника Глаголева, яка давно її знає. Слідчий записав нашу адресу і відправив нещасну назад до камери. І от до нас прийшов працівник гестапо, відрекомендувався і почав допитувати дружину. Поводив він себе брутально, тероризуючи і всіляко намагаючись залякати мою дружину. Якщо вона поручиться, що Гермайзе не єврейка, – заявив він нарешті, – ту буде випущено на волю, але якщо при дальшому розгляді справи виявиться, що це показання фальшиве, то накладе головою не тільки Гермайзе, а й моя дружина. Становище було жахливе. Людмила Борисівна, хоч і хрещена, але єврейка, та й за зовнішнім виглядом важко знайти яскравіше виражений семітичний тип. Та й розмовляє вона із сильним єврейським акцентом. Від необережного показання могли загинути двоє. Найлегше було сказати: “Я не знаю”. Але це було рівнозначне підписанню смертного вироку Гермайзе. Твердити, що вона не єврейка, однозначно підписати смертний вирок собі. Це була нестерпна мука, але чуття обов'язку і жалощів взяло гору, і дружина моя твердо заявила, що для неї навіть сумніву ніякого не може бути в тому, що Гермайзе не єврейка, адже вона і її чоловік постійно бували в церкві, де правив мій батько, і просили відправити молебні й панахиди, і це в радянський час, коли ніхто до цього змусити не міг. Пригрозивши ще раз моїй дружині відповідальністю за неправдиве

поручництво, працівник гестапо пішов, і в той же день Людмилу Борисівну випустили на волю, причому їй дали на руки довідку, що вона не єврейка, а українка.

Це була велика радість. Людмила Борисівна повернулася у свою розграбовану німцями квартиру. Вона була така змучена й страшна, що більше скидалася на привид, ніж на живу людину. Вдома на неї чекав ще один удар: звістка про те, що матір її, стареньку років сімдесяти, яка також не з'явилася 29 вересня на кладовище, а лишилася у своїй колишній квартирі в Киянівському провулку, німці виявили й відправили у Бабин Яр, де її розстріляли.

Одне було добре – те, що довідка, одержана Людмилою Борисівною в гестапо, давало їй змогу з'являтися на вулиці і навіть почувати себе безпечніше. Я видав їй церковну довідку про те, що вона православна за віросповіданням і українка за національністю.

Важко передати ті слова вдячності, якими зустріла Людмила Борисівна мою дружину при їхньому першому побаченні. Нам хотілося тільки одного, щоб нещасну більше не мучили і не переслідували, але, на жаль, з нашими бажаннями мало рахувалися і місяці через три Людмилу Борисівну вдруге забрали в гестапо, де вона й загинула. На цей раз у гестапо викликали мене самого і погрожували розправитися зі мною за те, що я, росіянин і православний священник, заплямував себе заступництвом за жидівку.

Все це було нестерпно тяжко й гидко, і мимоволі спадала в голову парадоксальна думка, що тим з євреїв, які слухняно підкорилися наказові і були розстріляні німцями в перший день, іще пощастило, адже вони загинули відразу і йшли на страту, навіть не знаючи, що на них чекає. Значно сильніше страждали ті, хто, переживши втрату близьких і страх безперервного очікування смерті, все ж були піймані й розстріляні. А таких виявилось чимало. Часто, навіть набагато пізніше за 29 вересня, можна було зустріти візника або просто двоколку, на яких везли, як непотрібний ненависний мотлох, як падаль на звалище, німечних старих євреїв або напівмертвих від хвороби й страху жінок і дітей. Це відправляли ще недобитих євреїв до Бабиного Яру.

Мені відомо, що в дитячі будинки було послано спеціальні комісії для відбору єврейських дітей, навіть найменшеньких, для розстрілу. Приречені на смерть були обрізані хлопчики, бо тут уже, при всьому бажанні, ніяка адміністрація не могла приховати їхньої національності.

Такі жахи творили німці з євреями України, але це було лише прелюдією, після якої ще в більших масштабах постраждало російське і українське населення окупованих міст і сіл. Не було хаги, в якій не

оплакували б свого Грицька або Омелька, Параску або Оксану, забраних на каторжну роботу до Німеччини.

У місті люди все-таки могли постояти за себе і своїх дітей, добитися звільнення через хворобу або по роботі. Нарешті, тут легше було сховатися або сховати своїх близьких. Село ж щодо цього виявилось цілком беззахисним. І ось дівчат і хлопців, іноді ще зовсім дітей, не тільки шістнадцяти, а навіть п'ятнадцяти і чотирнадцяти років, які нічого ще в житті, крім свого села, не бачили, відривали від сім'ї і гнали в далеку, чужу, ворожу Німеччину, де їх мучили, морили голодом, непосильною роботою і холодом. З ними поводитися, як з невільниками-неграми на рабовласницьких плантаціях.

Скільки їх було і в селах, і на далеких хуторах, і в місті! Батько і чоловік на фронті, старші діти в Німеччині, а вдома мати з дрібними дітьми. Ось звичайна картина українського села в роки німецької окупації. І це ще в ті часи, коли німці спокійно і "планомірно" порядкували в країні. Як тільки їхні справи на фронті почалися погіршуватися, а в тилу їм почали сильно досаджати партизани, німці цілковито озвірили і жорстокості їх досягли свого апогею.

Осінь 1942 року і наступну зиму наша родина провела в селах за Дніпром. Спочатку в Тарасовичах, а потім у Нижній Дубечні. Змусила нас до цього тяжка хвороба старшої дівчинки і рекомендації лікарів вивезти її з міста на свіже повітря і забезпечити посилене харчування. У Києві я нічого для врятування життя хворої дочки зробити не міг. Ми перебували у дуже тяжких умовах і жили буквально надголодь. Тому я попросив дати мені тимчасове призначення на парафію в Тарасовичі, захопивши також як родичку Ізабеллу Наумівну з Ірочкою. Олександра Григоровича Горбовського я також взяв із собою як псаломщика. Так було для них безпечніше.

На цей час, тобто з осені 1942 року, за Дніпром, особливо в лісових районах, почали посилюватися партизанські дії. Звідусіль почали доходити до нас чутки, що то в одному, то в іншому селі з'являються по ночах, а то й серед білого дня, партизани, убивають німців, розправляються з поліцаями, женуть у ліс худобу, приготовлену до відправлення до Німеччини. Не маючи змоги боротися безпосередньо з добре озброєними партизанами (для цього у них на периферії не було достатніх сил), німці вибрали інший метод. Вони прислали в села, що "завинили", свої каральні загони, намагаючись знищити якомога більше "підозрілих", застосовуючи для цього і розстріл, і повішення, і спалення людей живцем у замкненому приміщенні. Поступово останній, найбільш звірячий метод знищення, почав

превалювати. Багато великих квітучих сіл було перетворено на суцільні згарища. Так було спалено поблизу від Києва: Піски, Нову Басань, Новоселицю, а пізніше Ошитки, Дніпровські Новосілки, Жукин, Черпни та інші. Відчувалося, що ця хвиля докотиться й до Нижньої Дубечні, куди ми переїхали з Тарасовичів. Що було робити? Німцям нічого не варто зарахувати нас до підозрілого елементу і розправитися з нами по-своєму.

Раптом нас викликали в сільську управу і почали вимагати, щоб ми показали свої паспорти й посвідчення, а потім в дуже грубій формі заявили, що мені, матушці з дяком вони дозволяють жити в селі, а щодо “якоїсь там родички з дівчинкою, то їй нема тут чого без діла тинятися, а треба їхати до Києва і працювати”.

Ледве вдалося дістати підводу і відправити бідну Ізабелу Науміню з Ірочкою до Києва, під захист Покровської церкви, а через кілька днів, уранці, до сходу сонця, я таємно відправив до Києва свою дружину, яка ось-ось мала родити. Під сіно на дно саней завантажили з наших запасів 4 мішка картоплі, єдину гарантію від голодної смерті в місті, хоч на якийсь час. Тривожний і сумний це був від'їзд. Страшно було мені відпускати дружину; тривожилася й вона, залишаючи мене з дітьми в селі, якому загрожувала розправа карального загону. Але інакше чинити не можна було, бо нас усіх разом не відпустили б місцеві власті, які не хотіли, щоб я залишив село. Ми умовилися з дружиною, що через кілька днів, не пізніш ніж 16 лютого, ми з дітьми також залишимо Дубечню.

Дружина поїхала. Дорога була тяжка, а конячка така плохенька, що 25 кілометрів до Києва тарабанитися довелося понад десять годин. Бідній мандрівниці здавалося, що дорозі кінця не буде і родити їй доведеться десь на льоду. Вже пізно ввечері добралися вони нарешті до Києва. А через кілька днів після їхнього від'їзду, 31 січня, у Нижню Дубечню прибув німецький каральний загін. Приводом для розправи було те, що через село напередодні проїхав загін партизанів, хоча при цьому ніяких зіткнень з німцями не відбулося.

Приїхали карателі з вечора, зупинилися в школі, пиячили з поліцаями і горлали п'яних пісень, а на світанку сталося страшне: вони замкнули в одній з хат трьох чоловіків, молоду жінку і п'ятнадцятирічного хлопчика і, обливши її попередньо гасом, підпалили. Коли нещасні, задихаючись від вогню і диму, вибили шибки і хотіли висадити через вікно ошалілу від страху дитину, німці багнетами заштовхнули її назад у палаючу хату.

А навколо металися, кричали, заламували у відчаї руки і благали про порятунок батьки, матері і жінки тих, кого спалювали. Їх відганяли і били прикладами.

Коли мені повідомили про те, що сталося, я поспішив на місце страти. Важко собі уявити жахливіше видовище, ніж те, що відкрилося моїм очам. Кати вже пішли, і тепер на місці згарища рідні й сусіди загиблих розгрібали вуглини, які ще димілися, пересували обгорілі балки і з-під них витягали обвуглені трупи. Безугавний зойк стояв над селом.

Наступного ранку я оголосив у церкві, що відправлятиму панахиду по невинно замордованих, і запропонував усім узяти в ній участь. Присутні в церкві залишилися, щоб віддати останню шану загиблим односельцям. А через два дні ми поховали на кладовищі всі обвуглені рештки людських тіл, які вдалося розшукати. Волосся стає дибки від жаху тепер, через два роки, коли я згадую про німецькі звірства, свідком яких мені довелося бути. У сусідніх селах творилося те ж саме, тільки в більш грандіозних розмірах. Там спалених живцем лічили не одиницями, а десятками і навіть сотнями.